

İSLAM, EKONOMİ VE TOPLUM

Syed Nawab Haider Naqvi

İktisat Yayınları – 18
İktisat Düşüncesi Dizisi – 4

Naqvi, S. N. H., *İslam, Ekonomi ve Toplum*

Çeviri Editörü: Hamdi Çilingir
Yayıma Hazırlayan: Merve Akkuş Güvendi
Çeviren: Ozan Maraşlı
Musahih: Muhammed Aydın

Tasarım: Seyfullah Bayram

Çeviriye Temel Alınan Metin:

Naqvi, S.N.H. (1994). *İslam, economics and society*. London: Kegan Paul International

Baskı: Limit Ofset - Sertifika No: 28397
Litros Yolu 2. Matbacılar Sit. ZA13 Topkapı - Zeytinburnu / İstanbul
Tel: +90 216 212 567 45 35
1. Baskı: İstanbul, 2018
ISBN: 978-605-67900-7-2

© *İktisat Yayınları*, 2018

Bütün yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İktisat Yayınları
Rasimpaşa Mah. Rıhtım Cad. Nemlizade Sok.
Güleryüz Apt. No:9 Daire:3 Kadıköy / İstanbul
Tel / Faks: +90 (216) 418 20 10
www.iktisat yayinlari.com

İktisat Yayınları Nobel Akademik Yayıncılık ve
İslam İktisatı Araştırma Merkezi'nin ortak markasıdır.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Naqvi, Syed Nawab Haider.
İslam, Ekonomi ve Toplum
1. Baskı, xxxii + 192 s., 13.5 x 21 cm
Kaynakça ve dizin var.
ISBN- 978-605-67900-7-2
1.İslam 2. İslam Toplumu 3. Ekonomi

İSLAM, EKONOMİ VE TOPLUM

Syed Nawab Haider Naqvi

Çeviren
Ozan Maraşlı

iktisat
yayınları

İktisat Düşüncesi Dizisi

Bu dizide, iktisadi düşünce ile ilgili tarihsel ve güncel eserlere yer verilmektedir. Dizide iktisat düşüncesinin geniş ilgi alanında dinler, medeniyetler, isimler, ekoller, kuramlar ile ilgili detaylı incelemeler ve karşılaştırmalı çalışmalara yer verilecektir.

Dizide Yayınlanan Diğer Kitaplar

S.M. Hasanuzzaman, *İslam İktisadının Fikhi İlkeleri*

Zafar Iqbal, *Adalet: İslami ve Batılı Perspektifler*

Hamdi Çilingir, *Vakıfta Amaç: Hanefi Vakıf Hukuku Çerçevesinde Bir İnceleme*

Dizide Yayınlanacak Diğer Kitaplar

Syed Nawab Haider Naqvi, *Ahlâklı Olmak ve İnsanın Esenliği Üzerine Görüşler: İslam İktisadına Bir Katkı*

M. Akram Khan, *İslam İktisadının Sıkıntıları: Güncel Durum ve Geleceğin Bir Analizi*

M. Umer Chapra, *İktisadın Geleceği: İslami Bir Bakış*

Rauf Azhar, *İslam İktisadının Ekonomisi*

Syed Nawab Haider Naqvi

Naqvi, yüksek lisansını Yale Üniversitesi'nden (1961) ve Princeton Üniversitesi'nde (1966), post-doktorasını ise Harvard Üniversitesi'nde (1971) yaptı. Ekonominin farklı yönleri üzerine çok sayıda makale, kitap ve monograf yayınlanan Naqvi, bugüne kadar Quid-e-Azam Üniversitesi, Pakistan Kalkınma Ekonomisi Enstitüsü, Asya-Pasifik Gelişim Merkezi, Birleşmiş Milletler Alt Bağlantı Projesi gibi bir çok çalışmada akademik ve politika yapıcı pozisyonlarda bulundu. 1991 yılında Pakistan Cumhurbaşkanı tarafından İktisat Biliminde Sitara-e-Imtiaz ödülüne layık görülmüş ve 1992 yılında İstanbul Devlet Başkanları Zirvesi Toplantısı'nda ekonomi alanında seçkin çalışmalar yaptığı için ECO ödülüne layık görülmüştür. Ayrıca uzun ve seçkin akademik kariyerinden dolayı Aralık 2009'da Yaşam Boyu Akademik Başarı Ödülü'ne layık görülen Naqvi, hâlihazırda HEC Değerli Ulusal Profesör ve Federal Urdu Sanat, Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İslamabad Genel Direktörüdür.

Ozan Maraşlı

Bilkent Üniversitesi İşletme Fakültesi'nden 2014'te mezun oldu. İslam İşbirliği Teşkilatı bünyesindeki İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi'nde (SESRIC) staj yaptı ve Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM) İslam İktisadı Atölyesi'nde yer aldı. Ardından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İktisat yüksek lisans eğitimine başladı. 2016 Nisan'dan itibaren İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İslam Ekonomisi ve Finans Bölümünde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başlayan Maraşlı, hâlen bu görevi aktif olarak sürdürmekte ve İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine devam etmektedir.

Eşim Saide ve kızlarım Endelib, Tehmina, Kurretulayn ve Nilüfer'e

İçindekiler

Önsöz

1. Giriş	1
2. İslam İktisadının Kapsamı ve Anlamı	11
3. Ahlâki Temeller	23
4. İslam Ahlâki Aksiyomlarının Çerçeveselendirilmesi	37
5. İslami Bir Ekonomide İktisadi Davranışın Kuralları	51
6. Sistemler Arası Karşılaştırmalara Bakış	71
7. İslami Bir Ekonomide Amaç ve Politikalar	85
8. Politika Araçlarının Sınıflandırması	97
9. Faizin Kaldırılması Sorunu I	107
10. Faizin Kaldırılması Sorunu II	117
11. Faiz Sorununun Çözümüne Doğru	127
12. İdealden 'Gerçekliğe'	135
13. Yeni Bir Toplumsal Gerçekliğe Doğru	147

Notlar	159
---------------	------------

Kaynakça	181
-----------------	------------

Dizin	189
--------------	------------

Takdim

Bismillahirrahmanirrahim. Âlemlerin Rabbi olan Allah Teala'ya hamd-ü senalar, âlemlere rahmet olarak gönderdiği Resul-i Ekrem'ine (s.a.v), pak Aile ve Ashabına (r.a.) ise salât ve selamlar ederiz. 19. yüzyılın ortalarından itibaren fikrî alt yapısı kurulmaya başlayan, ilk örneklerinin ise 20. yüzyılın başlarında özellikle Hindistan'daki ulema ve mütefekkirlerin çabalarıyla verildiği İslam iktisadî yazınının serencamı ele alınırken dikkat çeken en temel noktalar arasında Müslümanların son iki yüzyıldır yaşadığı buhranlar ve bunların tetiklediği arayışlar olduğu yadsınmaz bir gerçek niteliğindedir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Dârulislam'da etkisini göstermeye başlayan modernleşme hareketlerinin etkisiyle birlikte Batı dünyasının değişmekte olan konumu karşısında Müslümanlar arasında birbirleriyle farklılık arz eden çeşitli tavırlar ortaya çıkmıştı. Avrupa'nın özellikle sömürgecilik ile elde ettiği maddi zenginliğin tezahürlerinden fazlasıyla etkilenen ve bu maddi zenginlik seviyesini yakalayabilmek adına onların dünya görüşü ve değerlerini benimsemeyi kendilerine yol olarak seçenlerin yanında bu gelişmeler karşısında iman ettiği değerler ve âlem tasavvuru ışığında hareket edilmesi gerektiğini savunanlar da vardı. 19. yüzyılın Dârulislam'ında bu

tezahürler kendini Osmanlı ülkesinden Mısır'a ve Hindistan'a kadar birçok bölgede şiddetli bir biçimde hissettirmeye başladı. Modernleşme eğilimleri ve atılımlarının artarak devam ettiği takip eden süreçlerde kurulan yeni kurumların dönüştürücü etkisi, alınan yeni tavırlar ve İslam ilim birikiminden yaşanan kopuşlarla birlikte Müslümanların fikrî planda yaşadığı karmaşa ve karşıtlıklar, siyasi ve askerî alanlarda cereyan eden hadiselerin etkisiyle daha çetin bir hâl almaya başladı. Hindistan gibi önemli bir bölümü sömürgeleştirilen ve Osmanlı ülkesinin dünya savaşında aldığı yaralar ile zor zamanlar geçiren Dârulislam sakinleri, hilafet makamının kaldırılmaya cüret edilmesi ve yeni kurulacak ulus devletlerin sınırları ile birbirlerinden ayrılması sonucu kendi içerisinde birleşme ve inandığı değerler uğrunda yaşama idealleri hususunda birçok problemle karşılaşmışlardı.

Bu yüzyılda Avrupa'da bir bilim olarak geliştirilmeye başlanan iktisat disiplini çeşitli tercüme ve telif eserler yoluyla Osmanlı, Mısır ve Hindistan gibi coğrafyalarda tanınmaya başlamıştı. Gerek İngiltere'nin sömürgeleştirme çabaları sonucu Hindistan'daki gerekse diğer coğrafyalarda yaşayan bazı Müslümanların Avrupa'da bu alan üzerine eğitim alıp ülkelerine geri dönmeleri aynı zamanda iktisadi meselelerin hayattaki sorunların bütünlüğünden kopartılarak ayrı problemler olarak ele alınmaya başlaması, iktisadi sebepler sonucu gelişen toplumsal olaylar ayrışmalar hatta devrim niteliğindeki gelişmelerin meydana getirdiği bilinç, kapitalizm ve sosyalizm gibi iki ekonomik sistemin oluşumu ve etkileri gibi temel sebepler ile iktisadi meseleler "yeni anlam ve kapsamı" doğrultusunda Müslümanların dikkatini çekmeye başlamış ve gündemlerine girmişti. Bu gelişmeler doğrultusunda hem Hindistan'da Dârul Ulum Diyobendi gibi medreselerde yetişen ulemaya yöneltilen İslam'da ekonomik hayatın nasıl olması gerektiği gibi sorular çerçevesinde hem de Muhammed Hamidullah gibi değerli ilim adamları-

nın çalışmalarıyla bir literatürün temel taşları niteliğinde neşvü-nema bulmaya başlayan İslam ekonomisi tabiri ve çalışmalarını 1930'ların başlarına dayandırmak mümkündür.

Müslümanlar, iman ettiği temel ilke ve değerlerin ve hem Allah Teâlâ (c.c.) ve diğer kullar ile olan ilişkileri hem de kendileriyle alakalı olan meseleler ile ilgili temel kılavuzları şeriat-ı şerifin hayatın temel belirleyici unsurları olmaktan yavaş yavaş çıkması sebebiyle inandığı gibi yaşama ideallerine daha fazla özlem duymaya başlamıştı. Fikrî, siyasi, toplumsal yansımaları olan bu özlemin iktisadi bir boyutu da yukarıda ifade edilen gelişmeler doğrultusunda teşekkül etmeye başlamıştı. Uzun yıllar sömürge altında kalan Dârulislam topraklarında Müslümanlar bağımsız yeni devletler kurmaya başlamışlardı. Pakistan da bu devletler arasında zikredilebilir. Gittikçe artmaya başlayan İslamî bir hayat yaşama özlemi ve bilinci çeşitli âlimler, fikir adamları ve siyasetçiler ile etkisini göstermeye başlamıştı. Buna paralel olarak İslam iktisadı yazını da gelişme göstermiş ve alanda yeni eserler yazılmaya başlamıştı. İlk örnekleri ulema tarafından kaleme alınan eserleri, mütefekkir ve iktisat eğitimi görmüş uzmanların çalışmaları takip etti. 1970'lerde İslam Kalkınma Bankası, Kral Abdül Aziz Üniversitesi İslam İktisadı Araştırma Merkezi gibi kurumların kurulması ve 1976 yılına gelindiğinde Mekke-i Mükerrreme'de 1. Uluslararası İslam Ekonomisi Kongresi'nin düzenlenmesi ile hem teorik zemini oluşturulmaya hem de pratikte daha fazla uygulanma fırsatı bulmaya başlayan İslam iktisadı kısa zamanda daha fazla gelişmeye başladı.

Fakat yeni gelişen yazındaki anlayış, klasik anlayış ile ciddi farklılıklar arz ediyordu. Bugün iktisadi olarak nitelendirilen meseleler üzerine başta Hz. Peygamber Efendimiz'in (s.a.v) uygulamaları, tebliğ ettiği ahkâm ve ilkeler, kurduğu kurumlar ve işlevleri ile Hulefâ-yi Râşidîn'in (r.a.) bu uygulama, ahkâm, ilkeler ve kurumlar ışığında ortaya koyduklarının gölgesi al-

tında Müslümanların bütün bir tarihi boyunca çok önemli bir birikim oluşmuştu. Bunun yanında yaklaşık on üç asır boyunca ulemanın kıymetli temsilcileri özellikle fıkıh yazını altında birçok değerli eser kaleme almışlardı. Kur'an-ı Kerim ve sünnet-i seniyyenin temelini teşkil ettiği bu eserler çerçevesinde oluşan harâc, emval, hisbe, nukud, ticaret gibi çeşitli özel yazın türlerinin yanında fıkıhın muamelat kısmı başta olmak üzere ibâdât, münâkehat ve ukubât başlıkları altında iktisadi ve mali meselelere de değinilmişti. Bununla birlikte zühd ve edeb kitapları, siyâsetü's-şer'iyye, ahkâmü's sultâniyye, siyasetnâme, ilm-i tedbirü'l-menzil gibi birçok yazın türü de iktisadi meselelerin İslamî açıdan nasıl ele alınması gerektiğine dair ciddi bir öneme haiz olup (Orman, 1999), günümüz araştırmacılarına da önemli hatırlatmalarda bulunmaktadır. Çağdaş İslam iktisadî literatürü ise dört temel yazın türü üzerinden ele alınabilir; bunlar İslam iktisadî (Islamic Economics) fıkhu'l iktisad, İslam iktisat tarihi ve İslam iktisadî düşünce tarihi olarak değerlendirilebilir (Tabakoğlu, 2013). Yukarıda belirtilen anlayış farklılığı dikkate alındığında 20. yüzyılda gelişen İslam iktisadî (Islamic economics) yazınının önemli ölçüde bu birikimden yararlanamadığı ifade edilmelidir. Bunun temel sebebi, bu yazının daha ziyade Batı'da iktisat eğitimi almış iktisatçılar tarafından geliştirilmesi olarak kabul edilebilir. İşte genel itibarıyla iyi derecede iktisat eğitimi alan fakat klasik anlamdaki İslamî ilimler nosyonuna ve formasyonunu çalışmalarına yansıtmayan araştırmacılar tarafından kaleme alınan eserler, İslam iktisadî yazınının önemli bir kısmını oluşturmuştur denebilir. Bu durumun literatürün gelişimine iktisadi açıdan katkıları olduğu kadar İslamî anlamda meşruiyet ve usul açısından bazı olumsuz yansımaları olduğunu da belirtmek gerekir. Bu durumu daha iyi anlamak adına Nomani ve Rahnema'nın (1994) 20. yüzyılda gelişen İslam iktisadî yazını için yaptığı bir tasnifi ele alabiliriz. İslam iktisadî

dının temelini fikhın teşkil etmesinden dolayı fıkihtaki yorum farklılıklarının farklı İslam iktisadi anlayışlarının oluşumuna neden olabileceğinin vurgulandığı bu tasnifte; fikhın özel hükümlerine veya ilkelerine bağlılık, gönüllü yardımseverlik ve özel mülkiyetin önemi veya toplumsal dayanışma ve karşılıklı yükümlülüklerin öneminin vurgulanması gibi belirli noktalarda farklılık arz eden temel yaklaşımların etkileri ele alınmaktadır. Bunlardan ilki fikhın özel hükümlerine daha bağlı, piyasaya müdahale hususunda daha temkinli ve piyasa ekonomisini savunan -fakat bunu modern anlamda liberal bir tavır üzerinden okumak doğru olmayabilir- ve kısaca daha geleneksel çizgide nitelendirilen bir anlayışı, ikincisi ise özcü ve daha ziyade ilkeleri ve ahlâkı vurgulayan, devletin ciddi anlamda müdahil olduğu planlı bir ekonomi çizgisine daha yakın ve daha eşitlikçi bir anlayışı temsil etmektedir. Fakat bu iki anlayış değerlendirildiğinde ikincisinin, ilkeleri bazen kendilerinden üretildikleri özel hükümleri görmezden gelerek kullanması, şer'i şerîfin bağlayıcı hükümleri ile ahlâki tavsiyelerini âdeta eş değer tutması gibi sebeplerden ötürü daha dikkatli bir şekilde değerlendirilmesinde fayda vardır. Bununla birlikte İslam'ın iktisadi meselelere karşı tutumu sadece bu iki anlayış çerçevesinde değerlendirilmemelidir zira temelde Kur'an-ı Kerim ve sünnet-i seniyyenin hüküm ve ilkelerinin yönlendirdiği iktisadi tutumda fıkıh ve ahlâkın, ilkeler ve özel hükümlerin birbirlerinden bağımsız biçimde ele alınmaları ciddi sorunlar doğurmaktadır.

Klasik ve çağdaş anlayış arasındaki ve çağdaş anlayışın kendi içerisindeki temel farklılıkları vurguladıktan sonra bu kitabın İslam iktisadi yazını içerisindeki yerini anlamak adına kaldığımız yerden devam edelim. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde gerek Muhammed Ziyâülhak'ın Pakistan'da başkanlığa gelmesi gerekse İran'da yapılan "İslam devrimi" ile alan daha fazla bir önem kazanmıştı. Ayrıca Sudan'da da bu konuyla ilgili önemli geliş-

meler yaşanmaktaydı. Özellikle Ziyâülhak'ın Pakistan'da hayata geçirdiği "Ekonominin İslamileştirilmesi" programı kapsamında şer'i şerifin iktisadi hayata ilişkin ilke ve ahkâmının hayata geçirilmesi amaçlanmış ve belirli mesafeler kat edilmişti. İşte Syed Nawab Haider Naqvi'nin eserinin bu bağlamda değerlendirip ele alınması daha isabetli olacaktır. Naqvi, 1935 yılında Hindistan'ın Haydarabad bölgesinde doğmuş ve çocukluğunu burada geçirdikten sonra 1950 yılında ailesiyle birlikte Karaçi'ye göç etmiştir. 1961 yılında Yale Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra iktisat eğitimini Princeton Üniversitesi'ndeki doktorasıyla tamamlamıştır. Kalkınma ekonomisi, uluslararası iktisat, tarım ekonomisi, karşılaştırmalı ekonomik sistemler ve ekonometrik teknikler üzerine uzmanlaşan Naqvi ardından Norveç İşletme Okulu, ODTÜ gibi üniversitelerde çalıştıktan sonra 1979 yılında Pakistan Kalkınma Ekonomisi Enstitüsü'nün (PIDE) başına geçmiştir. Ziyâülhak'ın "Ekonominin İslamileştirilmesi" sürecinde önemli bir rol oynayan Naqvi, bu süreçte birçok eser kaleme almıştır. 1981 yılında basılan Ekonomi ve Ahlâk (Ethics and Economics: An Islamic Synthesis) adlı kitabının ardından 1994 yılında basılan elinizdeki kitabı (Islam, Economics and Society) 1981 yılında çıkan kitabındaki düşüncelerinin daha olgunlaştırılmış bir hâlini yansıtmaktadır. Sonrasında ise 2003 yılında basılan *Perspectives on Morality and Human Well-Being: A Contribution to Islamic Economics* adlı kitabıyla buradaki düşüncelerini de güncellemiştir. Yukarıda belirtilen tasnif içerisinde Naqvi'nin İslam iktisadı (Islamic economics) yazınının hem çağdaş çizgiye yakın hem de ilkeci grubunda yer alan isimlerin başlarında geldiğini özellikle belirtmek faydalı olacaktır. Böylece onun eseri daha doğru bir biçimde anlaşılıp değerlendirilebilir. Gelir dağılımında adalet, fakirlik, toplumda maddi açıdan en dezavantajlı grupların menfaatleri ve üretim yapısının lüks ürünlerden ziyade daha temel ihtiyaçların üre-

tilmesi doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi gibi temel ve büyük önem arz eden meseleler üzerinde sergilediği önemli durumu ile birlikte daha iyi anlaşılması adına kitapta yer alan belirli hususların da vurgulanması faydalı olacaktır. Bu hususları; anlayış, yöntem ve kaynak meselelerinin teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Anlayış açısından çağdaş çizgiye yakın ve ilkeci grupta olmasının önemli yansımaları olduğunu belirtmek gerekir. Naqvi, klasik iktisat paradigmasının ahlâkı ve ahlâki değerleri dikkate almadığını İslam iktisadının ise ahlâkı merkeze alan bir yaklaşıma sahip olarak iktisadi düşünceye önemli katkı yapacağını varsaymaktadır. Ona göre burada sadece İslam'ın iktisadi davranışlarda 'belli başlı ahlâki ilkeleri talep' etmesinden bahsetmenin ötesinde 'ahlâki ilkelerin iktisadi davranışın temeli' hâline getirilmesi söz konusu olmalıdır. Bu da ona göre ciddi bir entelektüel çaba gerektirmektedir ve kendisi de zaten bu eserinde bu çabayı ortaya koymaya çalışmaktadır. Naqvi burada bilimsel aksiyomatik yönetime başvurmakta, tümdengelim yoluyla tevhid, denge, özgür irade ve sorumluluk kavramlarının İslam'ın toplumsal ve iktisadi hayata yansıyan temel ilkeleri olduğunu belirtmektedir. Bu ilkelere müteşekkil bir aksiyom seti kurmakta ve İslam iktisadının pratik ve politikalarının bu dört aksiyom üzerine bina edilip kontrolünün de bunlara göre sağlanması gerektiğinin altını çizmektedir. Naqvi'nin bu yaklaşımı akıllara Şâtıbî'nin (v. 790/1388) maslahat ve makâsîd yaklaşımını getirebilir. Fakat Şâtıbî, dinî nasların tamamının tümevarım yöntemiyle incelenip dinin korumayı hedeflediği din, can, akıl, nesil ve mal olmak üzere beş esasın bulunduğuna ulaşılabileceğini ve dinin ana hedeflerinin bu beş esas üzerine zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât kategorileri üzerine şekillendiğini belirtmektedir. Bu yaklaşımda dinin bütün cüzi ve zannî hükümleri külli ve kati hükümleri ile karşılıklı olarak değerlendirilerek kabul edilir. Buna karşın Naqvi, temel ilkeleri

dinî naslardan hareketle değil Taleghani, Seyyid Kutub, Bâkır Sadr ve Schuon gibi yazarlara referans vererek belirlemektedir ve bu ilkeleri esas alarak tündengelim yöntemini izlemektedir. Naqvi'nin yaklaşımı büyük ölçüde tündengelim yöntemini benimsemesi ve cüzi hükümlerden ziyade külli hükümlere değer atfetmesi açısından Şâtıbî'ye benzer. Ancak Şâtıbî'nin netice itibarıyla fıkıh geleneği içinden gelen Mâlikî bir fakih olması sayesinde benimsediği yaklaşımı öyle veya böyle fıkıh geleneği içine yerleştirebilmesine rağmen Naqvi'nin burada önerdiği yaklaşım ve bunun neticelerinin genelde fıkıh geleneği özelde ise naslar ile irtibatı cihetinden nereye ve nasıl yerleştirileceği hususunun çok açık olmadığı söylenebilir. Üstelik yazarın bu söylemini fıkıh geleneği içine yerleştirme çabasının çok da bulunmadığı ifade edilebilir.

Yöntem meselesine gelindiğinde yazarın önerdiği ve uygulamaya çalıştığı aksiyomatik yöntemin amaç ve kapsamı hakkında birkaç meseleye değinmek de faydalı olacaktır. Yazara göre, İslam iktisadı, ideal bir İslam toplumundaki iktisadi davranışları açıklamak yerine gerçek hayattaki tipik bir Müslüman toplumda yaşayan bir Müslümanın iktisadi davranışları üzerine odaklanmalı ve bu davranışlar üzerine Tevhid, denge, ihtiyar ve toplumsal sorumluluk ilkelerine dayanarak yanlıştır önermeler ileri sürmelidir. Bu nokta kitabın yönteminin doğru anlaşılması adına çok büyük bir önem taşımaktadır. Yazarın önerdiği yöntem asla İslam'ın temel ilkelerinin ve onların gerektirdiği iktisadi ve toplumsal davranış biçimlerinin sorgulanması ya da test edilmesi üzerine değil bu ilkelere dayanılarak türetilen önermelerin gerçek hayatta Müslüman toplumlar tarafından ne oranda hayata geçirildiğinin tespit edilmesi üzerine kuruludur. Sonrasında ise bu tespitten yola çıkarak, İslamî ideallere ulaşma yolunda ne gibi yolların izlenmesi gerektiği hakkında çözüm önerileri sunulmalıdır. Bu bağlamda yazar bir

yandan İslam iktisadı çalışmalarında bugünün fail ekonomik aktörü olan Müslümanın eğilimlerinin, motivasyonlarının, iktisadi davranışlarının temellerinin dikkate alınması gerektiğini haklı bir şekilde vurgularken diğer yandan da işaret ve ima ile İslam iktisadı çalışmalarını bir anlamda idealizm ile eleştirmektedir. Ona göre, sistemli ve tutarlı bir ekonomik doktrin, değişime açık olduğu gibi denemeye, test edilmeye, Popper'ın terminolojisiyle yanlışlanmaya da uygun olmalıdır. Buna binaen Müslüman iktisatçılar, hiç bir zaman evrensel doğruları ileri sürüyormuş hissine kapılmamalı bunun yerine teorilerini en zor testlere tabi tutmaya hazır olmalı ve aksine delil bulunduğu 'eskilerini' terk etmeye hazır olmalıdır. Yazar, nelerin 'eski' ve 'terk edilmesi gerektiğini' nelerin kendine göre deneme ve testi geçemediğini veya geçemeyeceğini açıkça söylememekle birlikte muhtemelen idealizm olarak gördüğü klasik literatür üzerinden şekillenen iktisadi anlayışın büyük ölçüde böyle olduğunu düşünmektedir. Çünkü yazara göre Orta Çağ Müslüman âlimlerinin ve düşünürlerinin ekonomik konular üzerine yazdıklarından bugüne dünya çok büyük bir değişim geçirmiştir ve onların yazdıkları belli bir saygıyı hak etse de günümüz karmaşık problemlerinin çözümünde çok sınırlı katkı yapabilirler. Fakat Hz. Peygamber Efendimiz'in (s.a.v) iktisadi meseleleri vahyin penceresinden açıkladığı ve ilk nesillerin ve sonrasında onları takip eden cumhur ulemanın değerli temsilcilerinin derinlemesine incelediği anlayış, acaba farklı paradigmalar ile yoğrulmuş modern zihinlerin ortaya koyabileceği anlayış ile karşılaştırıldığında onun yapabileceği katkının gerçekten sınırlı olup olmadığının da ciddi derecede sorgulanması elzemdir. Bununla birlikte kaynaklar ile ilgili olarak ise yaptığı atıflar daha ziyade Kur'an-ı Kerim üzerinde yoğunlaşırken sünnet-i seniyyeye yaptığı atıfların nispeten daha az olması da bir başka dikkat çekici noktayı teşkil et-

mektedir. Buna ek olarak İslam ahlâkı üzerinden oluşturmaya çalıştığı yapıda sadece 20. yüzyılda yaşamış Taleghani, Seyyid Kutub, Schuon, Bâkır Sadr gibi isimlere referans vermesi de dikkat çeken diğer bir önemli noktadır. Burada da yüzyıllardır derin bir birikme sahip olan İslam ahlâkı yazının önemli temsilcilerinin neredeyse hiçbirine referans verilmediğinin altının çizilmesinde fayda vardır.

Sonuç olarak Naqvi, bir yandan İslam'ın iktisadi düşünceye katkısının temelini aksiyomatik bir ahlâk anlayışını yerleştirmekte, ideal ve soyut bir ahlâk ile bu çerçevede ele alınan bir Müslüman tipi yerine değişime açık toplumla etkileşim içindeki bir ahlâk anlayışı ile bugünün gerçek Müslüman tipini İslam iktisadı araştırmaların merkezine yerleştirmektedir. Naqvi'nin aksiyomlara dayalı bir ahlâk ve bugünün Müslüman bireyi ve toplumunu merkeze alan görüşleri dikkate değer. Ancak İslam iktisadı düşüncesinin ve uygulamalarının gerek naslar gerekse klasik literatür ile ilişki ve irtibatları, bunun keyfiyeti, mahiyeti ve sınırları ile ilgili açık ve belli ilişki biçimi ya da bir yöntem önermediğini belirtmek gerekir. Bununla birlikte ortaya koyduğu aksiyomatik yöntemden somut çıkarımlar yaparak politika önerilerini ne kadar başarılı bir şekilde ortaya koyduğu da tartışılabilir.

Kitabın yukarıda belirtilen noktalar dikkate alınarak okunması ve değerlendirilmesi, meselelerin doğru anlaşılması adına önem taşımaktadır. Bu kitabın edisyon ve mukaddime bölümündeki destekleri için Dr. Hamdi Çilingir'e özellikle teşekkürlerimi arz etmek isterim. Aynı zamanda gerek tercüme gerek basılma safhasındaki emekleri ve destekleri için İLKE İslam İktisadı Araştırma Merkezi (İKAM) başkanı Doç. Dr. Lütfi Sunar'a ve İktisat Yayınları Yayın Sorumlusu Merve Akkuş Güvendi'ye ve aynı zamanda süreç içerisinde değerlendirmeleri ile katkıda bulunan değerli Doç. Dr. Abdurrahman Candan ve Temel Alıcı

hocalarımıza katkularından dolayı teşekkür ederiz. Yüce Rabbi-mizden bu çalışmaların hayırlara vesile olmasını dileriz. Tevfik ancak Allah'ın yardımıyla ancak ona tevekkül eder, ona yöneliriz.

Allah Teâlâ en doğrusunu bilendir.

Ozan Maraşlı
Üsküdar, İstanbul
Nisan, 2018

Kaynakça

- Nomani, F. ve Rahnema, A. (1994). *Islamic economic systems*. London: Zed Books.
- Orman, S. (1999). *Başlangıcından Osmanlı'ya iktisadî düşünce tarihinin İslâmî kaynakları*. Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Bilim ve Sanat Vakfı.
- Tabakoğlu, A. (2013). *İslâm iktisadına giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Önsöz

İslam sosyo-ekonomik süreçlere ilişkin dinamik bir algıya sahiptir ve sosyal adalet üzerindeki ısrarı ve kararlılığı onun vazgeçilmez bir unsurudur. Bunun sebebi, adaletsizliğin mutlak surette gayri ahlâki olması ve toplumsal uyumu akamete uğratmasıdır. Buna göre ideal toplumsal yapıya ulaşmak için insanın iktisadi çabaları anlamlı bir ahlâk sistemi tarafından motive edilmelidir.

Dolayısıyla İslam'ın iktisadi görüşü, evrensel ahlâki tasavvurunun bir alt-kümesini teşkil etmektedir. Buradan şu sonucu çıkartabiliriz; İslam toplumunun -tipik bir Müslüman toplumunun ideal hâli-¹ temel iktisadi eğilimlerine ve süreçlerine ilişkin geçerli önermelerde bulunmak için ahlâki değerler referans noktası olarak kullanılmalıdır. Bu önermeler, temelinde nesnel geçerlilik ifade eden değer yargılarından oluşmakta ve İslam iktisadının özünü teşkil etmektedir. Bu yönüyle İslam iktisadı, tipik bir Müslüman toplumda yaşayan Müslümanın iktisadi davranışını açıklamaya çalışan bir disiplin olarak tanımlanabilir.

Bu bakış açısıyla paralel olarak, İslam iktisadının orijinalliği -neoklasik iktisat, Marksist iktisat, kurumsal iktisat ve diğer bütün

iktisadi yaklaşımlardan ayrıldığı üzere- onun temelde kurduğu belirgin “dini-ahlâki” bağlantılarında yatmaktadır. Şunu belirtmek gerekir ki Allah (c.c.), ahlâkın insanın iktisadi davranışlarına yansımaları emreder. Mamafih, İslam’ın ahlâki ilkelerin iktisadi davranışlarda etkili olmasını talep ettiğini söylemek başka bir şey fakat ahlâki ilkelerin iktisadi davranışlar için bir temel alınabileceğini söylemek başka bir şeydir ve bu ikincisi ciddi bir entelektüel gayreti gerektirir. Bu, İslam ahlâkının iktisadi davranışlar hakkında tutarlı çıkarımlar yapmak için kullanılacak; çözümlü aşikâr-olmayan (*non-trivial*) ve indirgenemez² bir aksiyom³ setine dönüştürülmesini gerektirir. Bu kitabın temel hedeflerinden birisi, İslam ahlâkına yönelik özünde sıra dışı bir bakış açısı sunmaktır. Böyle bir bakış açısı dört temel aksiyom ile temsil edilebilir: Tevhid, denge (Adalet ve İhsan),⁴ özgür irade (İhtiyar) ve sorumluluk (Farz). Bu aksiyom setinin İslam iktisadı hakkında mantıksal çıkarımlar yapmak adına kullanılmak için yeterli niteliğe sahip olduğunu ve yapılan çıkarımların gerçek hayattaki Müslüman toplumlar bağlamında her zaman doğrulanabilir olmasa da yanlışlanabilir de olmayacağını savunuyoruz.

İslam’ın tevhid üzerindeki vurgusu ki tevhid İslam’ın ‘dikey’ boyutunu teşkil etmektedir- doğru davranışları ortaya koyma bağlamında ‘hidayet’in’ tamamen Allah Teâlâ’dan (c.c.) geldiğini açık bir şekilde belirtir. Tevhid, Allah’ın (c.c.) kulu olmaları dolayısıyla bütün insanların eşit olduğunu ifade eder bu bakımdan toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında olumlu bir rol oynar. İnsanlar eşit oldukları gibi özgürlerdir de hiç kimsenin bir diğeri köleleştirme hakkı yoktur, fertler kendi özgürlüklerini dahi maddi veya herhangi bir kazanç karşılığında değişemezler. Evrensel manada bütün Müslümanlar tarafından benimsenen bu inanç, insanın gönüllülük içgüdülerinin amaç-odaklı toplumsal eylemlere yönlendirilmesine sebep olur. Bununla birlikte İslam’ın, muazzam bir toplumsal dengenin oluşmasını gerektiren

ve denge⁵ (Adalet ve İhsan) ile ifade edilen 'yatay' bir boyutu da vardır. Dengeye (Adalet ve İhsan) olan bağlılık, ifrat ve tefrite kaçan davranışların önüne geçen, toplumsal uyumun 'Sırât-ı Müstakîm'ini ifade eder.

İnsanın alternatif eylemler arasında seçim yapma özgürlüğü -iyi ve kötünün en uç noktaları da dâhil olmak üzere- sahip olduğu asil konumdan, Allah'ın (c.c.) yeryüzündeki halifesi olmasından ve kendisine emanet edilmiş olan özgür iradede (İhtiyar) kaynaklanmaktadır. Fakat insan, Allah vergisi özgürlüğünün toplumsal amaca yönlendirilmesiyle -yani Sorumluluk (Farz) aksiyomu yoluyla- toplumun durumunun iyileştirilmesine yönelik vazgeçilmez bir bağlılık ile mesul kılınmıştır. Temelde birbirleriyle bağlantılı olan özgür irade (İhtiyar) ve sorumluluk (Farz) sadece siyasi ve iktisadi açıdan özgürlüğü değil aynı zamanda kendini beğenmişlik, servet tutkusu ve hırs gibi duygulardan da özgürleşmiş bir toplum oluşturma idealini yansıtmaktadır. Böyle bir özgürlük ancak samimiyetle benimsenen, 'kendi refahından fedakârlık yapma pahasına başkalarına yardım etme arzusu' ile ortaya çıkabilir.⁶

Buradan, İslamî iktisat görüşünün kapitalizm, sosyalizm ve refah devleti gibi diğer yaklaşımların bakış açılarından farklılaştığı anlaşılabilir. Farklılık sadece ahlâki bir faktörden değil aynı zamanda dinin, ahlâkın yegâne kaynağı olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Sistemler arası farklılıklar, İslam'ın denge (Adalet) prensibine uygun olmayan iktisadi süreç ve kurumları değiştirme ısrarından da kaynaklanmaktadır⁷ böylesine 'aktivist' bir tavır için gerekli motivasyon, Müslüman'ın Allah'ın varlığına ve birliğine -ve insanın her an onun tarafından izlendiğine- ilişkin derin farkındalığından elde edilir. Dolayısıyla yaşamın günlük işleri içerisinde ahlâki bir pozisyon almak, herhangi bir Müslüman insan modelinde kendine yer bulması gereken bir 'gerçekliği' ifade eder.

Bunun yanı sıra ahlâkın iktisat üzerinde baskın olması gerektiğini ileri sürmek, iktisadi koşulların insanların ahlâki davranışlarını etkilemeyeceği anlamına gelmez.⁸ Bu görüş, ahlâkın insanın iktisadi davranışlarını şekillendiren önemli ve belirleyici bir niteliğe sahip olduğunu vurgular. Dolayısıyla İslamî bakış açısı, ahlâkı tamamen göz ardı etmese de onun değerini daha aşağı seviyelere düşüren ve ahlâkı şekillendiren temel etkenlerin toplumdaki hâkim iktisadi koşullar -toplumda istikrara kavuşmuş ve kendilerini yeniden üretebilecek kadar yerleşmiş üretim ilişkileri- olduğunu söyleyen Marksist bakış açısına tamamen zıttır. Bununla birlikte İslam, nasıl dağıtıldığına dikkat etmezsiniz, bireysel mutluluğun toplamını maksimize eden her şeyi toplumsal olarak iyi ve doğru kabul eden Benthamgil faydacılık felsefesiyle ilişkilendirilemeyeceği gibi özel mülkiyet hakları uygulamasını yasaklayan, uzlaşmazcı liberal ahlâk felsefesini de kabul etmez. Bütün bunların aksine İslam'da bireysel mutluluk, ferdin ve toplumdaki diğer bireylerin -özellikle de zenginlerin servetinde öncelikli hak sahibi olan fakir ve yoksulların- refahını kapsayacak şekilde yeniden tanımlanmıştır. Bu nedenle İslam hukuku çerçevesinde, sosyal adalet prensibi ile bağdaşmayan hiçbir mülkiyet hakkı çeşidine müsamaha gösterilemez.

Bu düşünceler beni *Ekonomi ve Ahlâk: İslamî bir Sentez (1981a)*⁹ isimli bir önceki kitabımı yazmaya itti. Aradan geçen zamanda İslam iktisadı disiplini ve bu yeni disiplinin nasıl bilimsel olarak kabul görebileceği üzerine başka fikirler de geliştirdim. Şu an net olarak vardığım sonuç; İslam iktisadının ideal -neredeyse bütün fertlerinin İslam ahlâkının prensiplerini tam olarak benimseyip yaşadığı- bir İslam toplumundaki iktisadi davranışları açıklamak yerine gerçek hayattaki tipik bir Müslüman toplumda yaşayan Müslümanın ekonomik davranışları hakkında test edilebilir önermelerin ileri sürülmesi gerektiğidir. Bunu yaparken ideallere de referans yapılmalıdır; bu özelliği

onun kendine özgü bir 'karaktere' sahip olmasını sağlayacaktır.¹⁰ Bu anlaşıldıktan sonra aşılması gereken bir sonraki kavramsal engel, İslam iktisadının farklı bir çözüm önerisi getirdiğini garanti etmek adına Müslümanın gözlemlenebilir iktisadi davranışlarının diğer din ve kültürlerle mensup ekonomik ajanlardan yeterince farklı olduğunu ve davranışsal boyuttaki bu farklılıkların sebebinin, İslam ahlâkının Müslüman toplumlarda ideal davranış biçimi olarak kabul edilmesinden ileri geldiğini göstermektir.

Bu analitik yaklaşım birçok yönden önem arz etmektedir. İlk olarak yazarın, ekonomik doktrinlerin aslında gerçeğin idealize edilmiş birer hâli olduğuna ve toplumun yapısına göre değişiklik gösterdiğine dair inancını yansıtmaktadır. Bu yönüyle iktisadi doktrinler mutlak ve değişmeyen gerçekler değildir. Dolayısıyla bu bilgi bütünü -özellikle toplumsal bağlamdaki değişimler ile ilişkilendirildiklerinde- şiddetli dışsal 'şoklara' karşılık verebilmelidir. Eğer veremezse iktisadi teorileri test etmek -ya da Karl Popper'in terminolojisiyle yanlışlamak- mümkün olamaz. İkinci olarak, İslam iktisadını kuramsallaştırırken modern Müslüman toplumları göz ardı etmek anlamsız bir yöntem olacaktır çünkü teoriler veya modeller, her detayı açıklamaları bile gerçek hayatın birer simülasyonu niteliğindedir. Üçüncü olarak, yaşayan Müslüman toplumları dikkate almak aslında bu toplumlarda eleştiriyi gerçekleştiren bilimsel topluluklar' ortaya çıkarmanın gerekliliğini (Popper, 1980) izhar eder.

Önerilen analitik çerçeve doğrultusunda bu kitap savunma niteliğinde yazılmadığı gibi bir somutlaştırma girişimi de değildir. Diğer bir taraftan burada gösterilen çaba, İslam'ın iktisadi süreçler ile ilgili bakış açısını sunmak ve onun diğer iktisadi sistemler -kapitalizm, sosyalizm ve refah devleti- ile karşılaştırıldığında ahlâki prensipleri üzerindeki belirgin vurgusu açısından sahip olduğu özgün karakteri belirtmektir.

Başka bir deyişle bu kitabın üzerinde durduğu asıl nokta, Müslümanların İslamî iktisat sistemini diğerlerine neden tercih edeceği sorusudur. İslamî sistem ilkeler bazında mutlak bir üstünlüğe sahip olsa da bu üstünlüğün -inandıkları ilkeler doğrultusunda geliştirilmiş sistemin uygulanabilir olduğunu ve belirli ekonomik problemleri çok daha iyi bir şekilde çözdüğünü göstermek suretiyle- Müslüman toplumlar tarafından gerçek hayatta da kanıtlanması gerekir. Dolayısıyla eğer İslamî iktisat sistemi, modern zamanların ekonomik problemlerine cevap vermede başarılı olamazsa -ki bunlar ekonomik anlamda büyürken dağıtımda adaleti sağlamak ve bireysel özgürlük ile toplumsal sorumluluk arasında bir denge kurmaya yöneliktir- yapılan varsayımlar gerçek hayatta kendilerine yer bulamayabilir.

Tipik bir Müslüman toplumda yaşayan Müslümanların sahip olduğu bütün inançların kaynağı İslam'dır. İslam'a olan inancımızı vurguladığımız ve bu inancımızı iktisadi çıkarımlar yapmak için referans noktası olarak ele aldığımız üzere meşru ölçüdeki düşünce özgürlüğünü kısıtlamadan tartışma ve müzakereye yeteri kadar yer bırakmanın önemli olduğunu düşünüyoruz. İslam, pratikte kendisini nasıl açıklıyorsa o şekilde anlaşılmalıdır -bütün insanların Allah'ın huzurunda ve birbirlerine kıyasla eşit olduğunu vurgulayan yegâne din, insana temel ekonomik (ve diğer) özgürlükleri verirken, zenginlerin ve güçlülerin zulümleri karşısında fakir ve zayıflara koruma sağlayan bir inanç ve bütün bunların üzerinde, inancın akılla bağdaşmaz olmadığını gösteren bir yaşam biçimi. Böyle bir gündem ile birlikte İslamî araştırmalarda izlenecek usul için İslam'ın iktisadi öğretilerinin günümüz toplumları üzerinde nasıl uygulanabileceğinin araştırılması ve değerlendirilmesi gerekecektir.

Müslüman iktisatçılar -Müslüman toplumlar hakkında yazdıkları gerçeği göz önünde bulundurularak- evrensel doğruları ileri sürüyormuş hissine kapılmamalıdır. Bunun yerine

teorilerini en zorlu testlere tabi tutmaya ve aksine yeterli delil bulunduğunda 'eskilerini' terk etmeye hazır olmalıdırlar. İslam iktisadında amaç, ilmî gelişme olmalıdır. Buradan yola çıkarak, yapılan bütün önermelerin gereğinden fazla bir hürmetle kabul görmesi ve uygulamacıların kendi disiplinleri hakkında hamasi bir tonda konuşmaları hâlinde İslam iktisadının bilimsel bir disiplin olarak gelişmesi büyük zarar görecektir.

Bu çalışmayı hazırlarken Seyyid Hüseyin Nasr, Syed Husain M. Jafri, Muhammed Baqir es-Sadr, Mahmud Taleghani, Frit-hjof Schuon, Seyyid Kutub, Muhammed İkbâl, Seyyid Emir Ali ve Khurshid Ahmad'ın eserlerinden faydalandım. Bu kitaptaki bazı ana fikirler bir önceki çalışmam *Ekonomi ve Ahlâk* isimli kitapta ve konu üzerinde kaleme aldığım diğer çalışmalarım da zikredilmişti. Ama bu çalışmada, yukarıda da belirtilen tahlil yöntemindeki radikal değişim sebebiyle İslamî iktisat sistemine ilave anlayışlar kazandırmak adına daha keskin sonuçlar elde etme arayışına girdim. Bana göre İslam iktisadında aksiyomatik yaklaşım yeterli bir tahlil aracı niteliğindedir. Bu yaklaşım eğer tutarlı bir şekilde uygulanırsa, modern iktisatta İslam'ın ilkeleri ile çelişmeyen şeylerin, bizim İslam iktisadı ile ilgili modellerimizde özümsemesine yardımcı olacaktır. Aynı şekilde bu yöntem, İslam olmayan iktisadi sistemlerden fikirlerin fark gözetilmeksizin alınmasına da izin vermeyecektir.

Dolayısıyla modern bilgiyi tamamen göz ardı eden görüşe katılmıyoruz. Aynı zamanda "ürünümüzü" Batı iktisadi düşüncesinden farklılaştırmak için onun analiz araçlarının ve terminolojisinin -İslamî bağlamda yeniden tanımlansa bile- kullanılmaması gerektiğini savunan görüşe de katılmıyoruz. Gerçekten yeni ve İslamî bir şeyler söyleyebilmek için bütün modern bilgiyi yok etmek anlamlı olmayacaktır. Bu görüşlerin takipçileri İslam iktisadının ana akımını teşkil etmemektedir ve yeni disiplinin uygulayıcılarının çoğu aşırı derecede reddedici olmadan

yeni araştırmaların yapılması gerektiği ihtiyacını kabul etmektedirler.

İktisat biliminin bütün zamanlarda tüm toplumların ekonomik problemlerini analiz etme konusunda yeterli olduğunu varsayan ve bu yüzden İslam iktisadına ihtiyaç olmadığını söyleyen görüŖe de katılmıyoruz. Bilhassa iktisadın ahlâktan bağımsız olması gerektiğini öngören pozitivist görüŖü reddediyoruz. Bunun yerine değer yargılarını, nesnel geçerlilik ifade eden bilimsel önermeler olarak değerlendiren temelde daha geniş bir iktisat görüŖünü benimsiyor ve dini, ahlâkın kaynağı olarak kabul eden ilave bir adım daha atıyoruz. Bu maksatla İslam iktisadının ayırt edici karakterlerine ışık tutmak için matematiksel mantık, felsefe ve ahlâk üzerinden multidisipliner bir rota izliyoruz. Batılı iktisat düşüncesine ilişkin olarak eklektik; Müslüman toplumun kendine has özelliklerine gereken saygıyı duymak suretiyle de göreceli bir yaklaşımı benimsiyoruz. Bunu yaparken amacımız, yeni bir bilgi alanı oluşturabilmektir sadece atalarımızın yazdıklarını adapte etmek değil.

İslam iktisadı ile ilgili çeŖitli konuları keşfederken birçok yakın arkadaşım ile verimli müzakerelerimiz oldu. Teşvik ve moral desteği konusunda eski Pakistan İslam Cumhuriyeti Başkanı Gulam Ishaq Khan'a çok Ŗey borçluyum. Profesör Khurshid Ahmad'e rehberliği ve kitabın takdim bölümüne yaptığı katkılardan dolayı fazlasıyla borçluyum. Dr. Govher Rizvi'ye bu kitabın basımına olanak sağladığı; Profesör M. Ali Khan'a ise kitabı değerlendirip yaptığı önemli yorumlardan dolayı müteşekkirim. Dr. Mohammad Afzal ve Dr. Sadi Cindoruk'a kitabın basımındaki yardımlarından ötürü özel teşekkürlerimi iletmek istiyorum. Eski dostlarım H. U. Beg, Prof. Mian M. Nazeer, Prof. Rafiq Ahmad, Dr. Asghar Qadir'e ve eski öğrenci ve iş arkadaşlarım Dr. Muhammad Anwar, Dr. Tayyeb Shabbir, Dr. Ather

Maqsood Ahmed, Ashfaque H. Khan ve Zafar Mahmood'a ise bu kitapta tartişılan birçok başlık üzerine gerçekleştirilen yararlı müzakerelere yaptıkları katkıdan ötürü teşekkür etmek istiyorum. Bir nceki kitabım *Ekonomi ve Ahlâk*'ın değerlendirmeleri -Seyyid Hüseyin Nasr (1982), Mahmud Hasan Khan (1982), Ziyau'l Hak (1981), Muhammad Umer Chapra (1981), Muhammed İkbal Asaria (1982), Muhammad Akram Khan (1981) ve Volker Nienhaus (1981) bu çalışmada değindiğim bazı temel meselelere odaklanabilmeme yardımcı oldu. Tabii ki bu değerlendirmeleri yapanlar, kitapta yapılan hiçbir hata ve yanlışlardan sorumlu olamazlar. Ayrıca kitabın taslağının üzerinden titizlikle geçen ve yayınlanmasıyla ilgili değerli tavsiyeler ve iyileştirmelerde bulunan Prof. Alamgir Hashmi'ye de özel teşekkürlerimi iletmek isterim. Sekreterim Muhammad Aslam'e de mükemmel çabaları için minnettar olduğumu belirtmek isterim. Muhtemelen en büyük şükran borcum vefat etmiş olan anne-babama, Hasan Fatıma ve Syed Mohammad; vey anneme, Hamid Fatıma; amcam ve halama, Syed Mustafa Hasan ve Haideri Begum; küçük kız kardeşim Nasim Zehra'ya olmalıdır. Bu kitabın ithaf edildiği eşim Saeeda ve dört kızıma da toplumsal süreçler ile ilgili görüşlerimin şekillenmesinde önemli derecede bana yardım ettiği için teşekkür ediyorum.

S. N. H. Naqvi

Haziran, 1992